

.....
системи.–Львів,1996.– С.224; 24. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.15. – Спр.419; Спр.1933. – Арк. арк.7, 1-а; 25. Там само. – Спр.1544. – Арк.2; 26. Вівчарик М. Бо ти моя ненька, моя Батьківщина // Віче. – 1996. - № 12. – С.126; 27. Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии. Выступление товарища И.В.Сталина // Правда. – 1945.– 25 мая.– С.1; 28. Сольчаник р. Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання // Український історичний журнал. – 1992. - № 7-8. – С.124; 29. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.220; 30. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – С.108; 31. Програма КПРС, прийнята ХХІІ з'їздом КПРС. – К., 1964. – С.282; 32. Вівчарик М. Вказана праця. – С.118.

Н.М. Жулканич

УПРАВЛІНСЬКІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ (80-ТІ РР. ХХ СТ.)

Періодизація української, як у свій час і всієї радянської, історії серед етапів намагань реформувати економіку країни окремо виділяє період застою та період перебудови. Проте, на нашу думку, досліджуючи еволюцію аграрних відносин, варто дещо відступити від загальноприйнятої періодизації. Оскільки певні спроби аграрного реформування були здійснені вже на початку 80-х рр., а не лише в процесі перебудови, задекларованої в 1985 р. Такими, зокрема, можна вважати прийняття Продовольчої програми та невдалі заходи з удосконалення управління економікою.

Дослідження проблем удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом здійснено в працях В. Милосердова, П. Панченка, М. Пераха та ін.¹

Мета статті – розглянути спроби перебудови радянським керівництвом агропромислового комплексу в цілому, зміни системи управління на місцях та аналіз питань кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва.

Спробою змінити стан справ у аграрній сфері була розробка Продовольчої програми СРСР на час до 1990 р. Прийнята у 1982 р. програма визначала завдання з активізації сільськогосподарського виробництва та розвитку агропромислового комплексу. В ній йшлося про створення обласних і районних агропромислових об'єднань, наголошувалося на необхідності вдосконалення економічного механізму господарювання, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, однак не вказувалося шляхів здійснення цих завдань.

Прийняття Продовольчої програми і спроби її втілення лише на певний, нетривалий час зуміли призупинити наростання кризових явищ в аграрній економіці. Вирішити продовольчу проблему в країні, стимулювати розвиток аграрної сфери, домогтися піднесення сільськогосподарського виробництва можна було лише шляхом утвердження селянина-власника, господаря на землі, створенням відповідних соціально-економічних умов життя і праці на селі.

Нових змін аграрна політика держави зазнала у 1985 р. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС та ХХУІІ з'їзд партії (1986 р.) оголосили курс на перебудову та прискорення розвитку економіки, науки і техніки, соціальної та духовної сфери країни. Було задекларовано докорінні перетворення – перебудову економічних відносин на селі, що передбачали надання керівникам господарств широкої самостійності, участь селян в управлінні виробництвом, запровадження різних форм господарювання: підряд, оренда, створення агрофірм, агрокомбінатів, кооперативів у рамках функціонуючих господарств. Проте виконання численних рішень і постанов часів «перебудови» наштовхнулося на бюрократичні перепони, небажання керівництва працювати відповідно до нових вимог. Окрім цього, наявність значної кількості управлінських структур – Держагропром, обласні та районні агропромислові об'єднання тощо, – не сприяла утвердженню демократичного, самоврядного суспільного виробництва в аграрній сфері.

Слід зазначити, що в державі не існувало передумов для успішної реалізації Продовольчої програми та втілення в життя декларованих в рамках «перебудови» завдань. Склалася ситуація, аналогічна 1920-м рр., – так звані «ножиці цін». Ціни на сільськогосподарську техніку та інші засоби виробництва невпинно зростали, а на продукцію сільського господарства залишалися незмінними, на деякі види навіть знизилися. Впродовж 80-х рр.ціни на зернозбиральну техніку зросли у 2,1 рази, на трактори – більше, ніж у 3 рази. У порівнянні з 70-ми рр.відповідно у 10 та 12-15 разів². Закупівельні ціни на основні види сільськогосподарської продукції – зерно, м'ясо, молоко, картоплю – у 1989 р. були занижені й не відшкодовували затрати, не забезпечували рентабельності виробництва. Наприклад, встановлена державою ціна 1 т свинини була на 2,6% нижча від її собівартості (1896 крб. – ціна, 1946 крб. – собівартість)³. Закупівельна ціна 1 л молока була на 20% менша від його собівартості. «Кілограм пшениці коштував дев'ять копійок – дешевше пляшки мінеральної води»⁴.

Тривалий час в Радянському Союзі пропагувалися переваги планового ведення економіки. П'ятирічний план розвитку народного господарства характеризувався чітко визначеним набором жорстких обмежень, тотальним контролем функціонування галузей економіки. Однак планова економіка не виправдала себе. Радянський Союз постійно відставав від розвинутих країн світу за рівнем життя, розвитком і впровадженням передових технологій, населення було позбавлене можливості впливати на процеси розвитку суспільства.

Економіка великої держави є складним механізмом (системою). Чітко вирахувати, передбачити й запланувати на тривалий час поведінку такого механізму можна лише з деякою ймовірністю.

Одним з методів забезпечення ефективного функціонування економіки є перегляд частки державної власності на засоби виробництва. Саме завдяки їй держава в змозі впливати – стимулювати або гальмувати розвиток економіки в приватному й кооперативному секторах. Якщо суто державна чи суспільна власність у деяких секторах економіки країни виправдана, то у сільському господарстві одновекторність власності має негативні наслідки. Прикладом може слугувати радянська економіка, де сільське господарство було найслабшою ланкою. На думку дослідника М. Пераха, оптимальна частка держави має становити близько 25%⁵. Решта ж економіки повинна характеризуватися повною свободою існування різних форм власності. Основне питання – методи керівництва економікою. Історичний досвід розвитку як соціалістичних, так і капіталістичних країн засвідчив недосконалість функціонування їхньої економіки. Ідеальної ж системи людство так і не винайшло.

Сільське господарство України на початок 80-х рр. являло собою механізоване кооперативно-державне виробництво. У 1980 р. в республіці функціонувало 7089 колгоспів та 2 110 радгоспів. В областях Українських Карпат, відповідно, – 704 та 176⁶. Впродовж досліджуваного періоду практика перетворення колгоспів у радгоспи змінилася зворотним процесом. На фоні видимості загальної лібералізації, в період перебудови, керівники державних господарств, бажаючи позбутися надмірної опіки, ініціювали тепер вже перетворення своїх господарств у колгоспи. Їх кількість зросла до 1990 р. на 17,1%⁷. Число колгоспів збільшувалося в аналізовані роки і через розукрупнення великих господарств. Колишні центральні садиби, що ввійшли до складу раніше укрупнених господарств, прагнули повернути собі колишній статус, а також сподівалися одержати певну державну підтримку у розвитку села в цілому та його соціальної сфери зокрема, оскільки для великих господарств кошти практично не виділялися.

З'ясувати рівень ефективності сільськогосподарського виробництва досить складно, оскільки світова громадськість визначає його за виробництвом кінцевої продукції, а в Радянському Союзі зазначений показник визначався обсягами валового виробництва. Плани валового виробництва продукції продовольства складалися не надто переймаючись питаннями її збереження та реалізації. Як наслідок, лише десята частина врожаю картоплі потрапляла на стіл споживача. Понад половину вирощеної пшениці становило фуражне зерно, врожайність зернових зростала впродовж 1980-1990 рр. лише на 18 кг з га в рік⁸. Близько 20 млн. т пшениці твердих і сильних сортів імпортувалося щорічно⁹. Зазначені необхідні сорти пшениці в країні не вирощувалися через їх нижчу врожайність. Складна ситуація в сільському господарстві зумовила збільшення імпорту продовольства та сировини для промисловості. Впродовж 1970-1987 рр. імпорт м'яса та м'ясопродуктів зріс у 5,2 рази, риби та рибопродуктів – у 12,4, олії – в 12,8, зерна – в 13,8, цукру – в 6,9, масла коров'ячого – 183,2 рази¹⁰, що в свою чергу зумовило підвищення роздрібних цін.

З урахуванням досягнутих показників обсягів валової, а не чистої продукції сільського господарства, яка складала на кінець 80-х рр. менше 35%, вираховувалася в радянській державі і продуктивність праці. У 1987 р. продуктивність праці в АПК, розрахована за співвідношенням валової продукції до затрат живої праці, складала 11,2 тис., а за співвідношенням до чистої – лише 3,8 тис. крб на одного працюючого¹¹. У результаті офіційна статистика завищувала продуктивність праці радянського селянина у 3 рази.

Важливим показником ефективності господарювання є рівень рентабельності як співвідношення суми чистого прибутку до затрат виробництва. На початку 80-х рр. рівень рентабельності колгоспного виробництва в Закарпатській області складав в середньому 12,7%, проте 14 господарств із 105 здійснювали господарсько-фінансову діяльність зі збитками¹². В Івано-Франківській області кількість збиткових і низькорентабельних господарств становила понад 85%¹³. З близько півтори тисячі економічно слабких і збиткових господарств республіки в середині 80-х рр. понад 300 функціонували в Карпатському регіоні, де ґрунтово-кліматичні умови визначають більш високий рівень затрат на одиницю продукції. Середня рентабельність таких господарств складала лише 3,4%¹⁴.

Розподіл прибутків у різних галузях АПК не був пропорційний затратам праці в кожній з них.

Державні підприємства та організації, які займалися переробкою, зберіганням і реалізацією сільськогосподарської продукції, отримували в кінцевому результаті загальний прибуток у 2,5 рази вищий від прибутку безпосередніх виробників – колгоспів і радгоспів¹⁵. Окрім цього, кінцеві результати господарювання мали безпосередній вплив на рівень оплати праці.

У 1982 р. мала місце нова хвиля впровадження акордно-преміальної оплати праці. Вона стала наслідком прийняття постанови Ради Міністрів УРСР «Про рекомендації по оплаті праці в колгоспах Української РСР»¹⁶ й була покликана посилити матеріальну зацікавленість сільських трудівників у збільшенні виробництва продукції та підвищенні її якості, посилити залежність оплати праці й преміювання селян від особистого внеску кожного і кінцевих результатів роботи. Проте заробітна плата в сільському господарстві не стала визначальним стимулом до праці, вона продовжувала залишатися низькою і на кінець 80-х рр. вона займала лише 20 місце серед усіх 25 галузей економіки¹⁷.

У підвищенні ефективності аграрного сектора економіки чи не головну роль відіграло управління виробництвом, забезпечення організації нових методів господарювання та матеріальне стимулювання праці селянина. Без належної організації виробництва, прямої зацікавленості безпосереднього виробника в кінцевих результатах будь-яке насичення аграрної сфери технікою, збільшення капіталовкладень і постачання мінеральних добрив, інших матеріально-технічних засобів не давало очікуваного ефекту.

Одним з ключових питань в аграрній політиці КПРС на початку 80-х рр. залишалося удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом. У 1982 р. в рамках чергової зміни системи управління аграрною сферою на місцях – в областях та районах – були створені агропромислові об'єднання. Перші районні агропромислові об'єднання (РАПО) виникли у вигляді експерименту ще в середині 70-х рр. Масового поширення вони набули після травневого Пленуму ЦК КПРС (1982 р.).

Перебудова АПК та створення РАПО були покликані сприяти кращій координації діяльності підприємств та організацій, що обслуговували аграрну сферу, міністерств і відомств, які входили до складу АПК, а також подоланню відомчих бар'єрів. РАПО, організаційно об'єднуючи колгоспи, радгоспи, підприємства і організації «Сільгоспхімії», «Сільгосптехніки», меліоративні й агросервісні організації, були покликані забезпечити ефект комплексного розвитку аграрного сектора і керівництва на місцях. Проте цього не відбулося насамперед, через збереження відомчої підлеглості більшої частини структурних складових АПК. Плануванням, фінансуванням і матеріальним постачанням (забезпеченням) їх виробництва займалися не органи РАПО, а позарайонні – обласні, республіканські, союзні – організації.

Наприклад, в Закарпатській області було створено 13 районних агропромислових об'єднань, до складу яких увійшли 357 підприємств і організацій, 168 з яких – сільськогосподарські. У них налічувалося 175,8 тис. зайнятих, з яких 74,4% – в сільськогосподарських підприємствах, 5,4% – на підприємствах, які обслуговують сільськогосподарське виробництво, 3,8% – на промислових підприємствах. Керівний склад РАПО нараховував 315 спеціалістів¹⁸.

Кількісний склад апарату районної ланки збільшився впродовж 1960-х – середини 80-х рр. у три рази, тоді як зростання обсягу середньорічної валової продукції збільшилося лише у 1,5 рази. Якщо у відділі сільського господарства райвиконкому раніше працювало 20 осіб, то у РАПО – 60 спеціалістів¹⁹.

З 1985 р. до складу агропромислового комплексу країни були включено ряд міністерств і відомств, зокрема, Міністерство хлібопродуктів СРСР, рибного, лісового, меліорації та водного господарства, Центросоюзу²⁰. Проте зміна статусу названих міністерств та відомств не призвела до послаблення жорсткої регламентації, ліквідації некомпетентності, розвитку особистої чи приватної ініціативи на місцях. Суть економічних відносин та важелів впливу на розвиток господарювання не змінилася. Ситуація ускладнювалася й тим, що керівники органів управління не несли матеріальної відповідальності за ту безгосподарність, яку вони породжували своїми непродуманими, економічно необґрунтованими рішеннями.

Невдалі спроби вдосконалення, спрощення та децентралізації структури управління АПК здійснювалися неодноразово. Чергова спроба мала місце у 1987 р. Пропонувалося створити на базі ремонтно-транспортних підприємств у районах усіх областей виробничо-транспортні підприємства, включивши до їх складу об'єднання «Сільгоспхімія», «Райагропромстач», «Райагропроменерго», а керівник новоствореного підприємства повинен був одночасно стати заступником голови РАПО²¹. Такі організаційні зміни в кінцевому результаті призводили лише до зміни назв підприємств та організацій, які обслуговували сільськогосподарське виробництво. Вони не забезпечували

.....
покращення їх роботи чи зменшення кількості чиновників керівного складу АПК.

Необхідні були рішучі зміни в управлінні агропромисловим комплексом. Проте радянське керівництво, незважаючи на перебудовчі гасла, здійснювало непродумані заходи за звичним сценарієм. Унаслідок реконструкції системи управління в другій половині 80-х рр. було ліквідовано шість міністерств АПК і створено союзно-республіканський Державний агропромисловий комітет СРСР, який зосередив у своїх руках ще більше владних повноважень і розширив штат працівників. Отже, на кінець 80-х рр. апарат управління аграрним сектором в колишньому Радянському Союзі складав 2,3 млн. осіб, 360 тис. з яких працювало в органах Держагропрому²². Загалом створення Державного агропромислового комітету призвело до ліквідації одних та організації інших підрозділів.

Наприкінці 80-х рр. продовжувалися спроби скоригувати існуючу в аграрній сфері організаційну й управлінську системи. На початку 80-х рр. поширеними були міжгосподарські об'єднання з виробництва сільськогосподарської продукції. Наприклад, в Закарпатській області було створено 6 міжгосподарських об'єднань. До їх складу входило 46 колгоспів і 12 радгоспів²³. У 1981 р. ними було реалізовано державі продукції рослинництва на суму 2636 тис. крб., продукції тваринництва – на 8233 тис. крб. (2 з 5 міжгосподарських об'єднань були збитковими)²⁴. Вже на кінець 80-х рр. поширилася практика створення агропромислових фірм, які займалися виробництвом і реалізацією сільськогосподарської продукції. Так у 1987 р. в Коломийському районі Івано-Франківської області на базі 5 колгоспів та 3 переробних підприємств було створено нове виробниче формування – агропромислову фірму «Прут», яка об'єднала 6,4 тис. працюючих.²⁵

Створення агрофірм, агрокомбінатів та ін. передбачало подальшу інтеграцію та концентрацію управління сільським господарством. Проте в умовах загальної політичної та економічної кризи створені агроформування могли розвиватися лише при належній державній підтримці.

Незважаючи на проголошення перебудови управління економікою, яка передбачала в галузі сільського господарства послаблення централізації, розширення самостійності господарств, підвищення зацікавленості селянина в результатах роботи, насправді продовжував переважати командний, авторитарний стиль керівництва. Як наслідок - нарощування капіталовкладень, виробничих фондів і матеріальних ресурсів не призвело до зростання темпів сільськогосподарського виробництва.

Без сумніву, за всю історію СРСР в розвиток сільського господарства колгоспами і державою було вкладено значні кошти – до середини 80-х рр. це близько 715 млрд. крб. Капіталовкладення держави та колгоспів у розвиток сільського господарства, наприклад, Івано-Франківської області впродовж 1981-1985 рр. зросли проти 1976-1980 рр. на 35,0%.²⁶ Проте, якщо розділити цю суму на загальну кількість сільськогосподарських угідь області, то на 1 га. припало лише 1,28 тис. крб. капітальних вкладень. Це зовсім небагато, якщо врахувати, що трактор в середньому коштував, залежно від марки, від 3 до 15 тис. крб., будівництво тваринницької ферми – від 250 до 300 тис., а житлового будинку для однієї сім'ї – 25-35 тис. крб.²⁷. Основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів регіону зросли за період з 1965 по 1980 рр. більш, ніж у 4 рази, а енергоозброєність праці – у 3 рази. За рівнем насиченості виробничими фондами Івано-Франківська область на початок 80-х рр. посідала одне з перших місць у республіці. Їх вартість у розрахунку на 1 га становила у 1980 р. 1264 крб., тоді як по республіці цей показник становив – 810 крб.²⁸ Проте значна частина основних фондів господарств до середини 80-х рр. значно зносилася та стала непридатною. Близько третини виробничих капіталовкладень використовувалися господарствами на придбання техніки – автомобілів, тракторів, сільськогосподарських механізмів, близько 20 % – на водогосподарське будівництво.

Прискорений розвиток аграрної сфери, надійне забезпечення країни продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною в кінцевому результаті залежали від перебудови економічної стратегії й господарського механізму. У 80-х рр. звичною стала надзвичайно ресурсомістка стратегія зростання, стимулювання її «будь-якою ціною». Якщо у 8-й п'ятирічці (1966-1970 рр.) 1% росту сільськогосподарського виробництва вимагав збільшення виробничих фондів на 1,8%, у 9-й п'ятирічці – більше, ніж на 3 %, то у 10-й – 11-й п'ятирічках – уже на 4-5%. За цей же час собівартість сільськогосподарської продукції зросла більше, ніж удвічі²⁹. Мав місце високий розрив між темпами зростання фондоозброєності виробництва й валової продукції сільського господарства.

Однією з найважливіших умов збільшення виробництва продукції сільського господарства у Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 р. та на численних з'їздах і пленумах було визнано прискорення впровадження у виробництво новинок науково-технічного прогресу. Проте результатами науково-технічної революції мали можливість користуватися хіба що підприємства

.....
воєнного відомства. Техніка, яка працювала в інших галузях народного господарства, не відрізнялася досконалістю. Сільське господарство не становило винятку.

Якщо у довоєнні роки основним напрямом технічного прогресу була заміна ручної праці механізованою на основних трудомістких роботах, то в подальшому прискорення технічного процесу ускладнилося. Для здійснення зазначеного завдання необхідно було здійснити глибокий і ретельний аналіз стану механізації сільськогосподарського виробництва з подальшим удосконаленням і створенням нової відповідної техніки для села. Однак належного аналізу не було здійснено, вітчизняна машинобудівна промисловість продовжувала випускати неякісну, застарілу, до того ж некомплектну техніку для села. Це призвело до того, що ще й на середину 80-х рр. частка механізованих трудомістких процесів у сільськогосподарському виробництві складала лише 33%³⁰.

У забезпеченні успішного функціонування агропромислового комплексу областей Українських Карпат значну роль відіграло питання підготовки, підбору й розстановки кадрів. Підготовку спеціалістів для сільського господарства регіону здійснювали переважно Львівський сільськогосподарський інститут, Львівський зооветеринарний інститут, Українська сільськогосподарська академія та кілька профільних технікумів в областях регіону. Загальна кількість спеціалістів із вищою освітою в господарствах карпатських областей зростала повільно. Наприклад, у Закарпатській області на середину 80-х рр. із загальної чисельності спеціалістів агропромислового комплексу 24,6% мали вищу і 48,9% – середню спеціальну освіту. Серед керівників господарств вищу освіту мали 86,0%³¹. Якісний склад керівників і спеціалістів господарств покращувався. У 1982 р. 76,4% голів колгоспів та директорів радгоспів Івано-Франківської області мали вищу освіту, проти 52,4% у 1975 р. Господарства приділяли значну увагу підготовці кадрів. За кошти колгоспів зазначеної області у 1982 р. 240 осіб навчалося у сільськогосподарських інститутах і 398 – у технікумах.³²

Складною залишалася проблема закріплення кадрів на селі, не втрачали актуальності також і питання скорочення чисельності керівного складу господарств. Такі спроби здійснювалися спорадично. У кінці 70-х рр. з метою удосконалення та здешевлення апарату управління колгоспним виробництвом Міністерством сільського господарства та Українським науково-дослідним інститутом економіки та організації сільського господарства ім. О. Г. Шліхтера були розроблені й видані «Примірні нормативи штатної чисельності керівних працівників, спеціалістів та обслуговуючого персоналу колгоспів УРСР» та «Примірне положення про основні функції керівних працівників і спеціалістів колгоспу»³⁴. Офіційні засоби масової інформації запевняли, що запровадження нових нормативів дозволило скоротити чисельність керівних кадрів. Однак статистика засвідчувала протилежне.

Чисельність управлінського апарату, наприклад, у колгоспах Чернівецької області становила у 1980 р. 7510 осіб, або зросла проти 1970 р. на 4,8% (середня заробітна платня – 120,7 крб./міс.)³⁵.

Рівень сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат та його економічна ефективність залишалися впродовж досліджуваного періоду недостатніми, низькою була врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Не повністю використовувалися можливості для розвитку підсобних підприємств і промислів, спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей.

Частково позитивним наслідком перебудови, спроби здійснення якої мали місце у другій половині 80-х рр., можна вважати зміну підходів до визначення основних завдань в аграрній сфері. Впродовж десятиліть радянське керівництво намагалося стерти відмінності між містом і селом, перетворити селянську працю в різновид індустріальної, не враховуючи при цьому ні особливостей селянського укладу, ні споконвічних традицій, які побутували в повсякденному та трудовому житті селян. У роки перебудови керівництво, принаймні, дійшло висновку, що село необхідно відроджувати, не стирати відмінності, а зближувати село з містом у сфері культурно-побутових умов. Через специфіку селянської праці її необхідно оснащувати індустріальними технологіями, щоб полегшити її.

У радянському суспільстві початку 80-х рр. мало місце катастрофічне зниження рівня життя населення, зростання грошових доходів супроводжувалося зменшенням обсягів виробництва промислової продукції, особливо товарів широкого вжитку, продуктів харчування. Через об'єктивні фактори, передовсім недосконалі економічні відносини, постійно знижувалися темпи виробництва сільськогосподарської продукції. Необхідно зауважити, що середньорічний її приріст скорочувався пропорційно зростанню капіталовкладень у галузь. Впродовж 1965-1985 рр. виробничі фонди зросли у 4,2 рази, поставки добрив – у 3, а оплата праці – у 2,7 рази³⁶. Якщо на кінець 60-х рр. середньорічний приріст виробництва становив 27 млрд. крб., то у 1975 р. – 20 млрд. крб., у

.....
1980 р. – 15, а у 1985 р. він скоротився до 10 млрд.крб³⁷. Унаслідок цього у 1984 р. держава змушена була закуповувати імпортні продукти харчування на суму 1,4 млрд. крб.³⁸. Радянська статистика відзначала, що впродовж 1986-1988 рр. відбулося покращення постачання населення продовольством, а рівень споживання продуктів харчування зріс на душу населення: молока – на 14,4, м'яса – 24,8%. Міське населення зростало швидкими темпами, а ринкові фонди м'ясопродуктів залишалися на рівні 1979 р.³⁹ Тож за споживанням м'ясопродуктів у розрахунку на душу населення мешканці регіону займали одне з останніх місць у республіці.

Вирішення продовольчої проблеми в країні продовж 80-х рр. вважалось найважливішим завданням. Лише на кінець 80-х рр. радянське керівництво визнало, що її реалізація можлива лише внаслідок першочергової уваги до відродження села, до проблем життя і праці конкретної людини. Селянин постійно зазнавав дискримінації у правовому, економічному, соціальному й політичному відношеннях, перебував на останній сходинці соціальної градації⁴⁰. Більшість людей праці були позбавлені можливості відігравати посилену роль в організації виробництва.

Серед причин відставання сільського господарства, його нездатності забезпечити населення продуктами харчування достатньою мірою були наступні: командно-адміністративна система управління галуззю; перетворення колгоспів у радгоспи та розукрупнення господарств; ліквідація так званих безперспективних сіл; а основне – певний психологічний бар'єр байдужості у селян, які були лише формальними власниками, реально ж – найманими працівниками на землі держави; їх оплата праці не пов'язувалася з кінцевим результатом, тому втратила стимулюючу функцію. Іншими словами, безпосередній виробник не був зацікавлений у збільшенні виробництва продукції, тому постанови й рішення владних структур і партійних пленумів, значні капіталовкладення, спроби технічної модернізації не могли змінити ситуацію на краще. Необхідні були рішучі кроки щодо зміни економічних відносин, відносин власності на селі, які б стимулювали працю селянина та сприяли підвищенню престижу селянської праці.

Незважаючи на неодноразово декларовану (з трибун численних пленумів і з'їздів) недопустимість використання в управлінні сільським господарством командних, позаекономічних методів, не припинявся тиск на керівників колгоспів і радгоспів з боку партійних і радянських органів, в основному щодо засад планування виробництва, виконання планів заготівель сільгосппродукції. У реальному житті мали місце істотні розходження між деклараціями та фактичним станом проблем.

Реформи у сільськогосподарському виробництві впродовж 65-70-х рр. минулого сторіччя були пов'язані зі спробами розв'язати продовольчу проблему з метою забезпечення населення продуктами харчування. Проте розв'язати її адміністративними методами без задіяння ринкових механізмів не вдалося ні в зазначений період, ні пізніше – з прийняттям Продовольчої програми. Історично склалося так, що від 1917 р. й до початку 90-х рр. загальнодержавної, реальної програми функціонування галузі сільського господарства так і не було розроблено. Масштабною, проте невдалою, спробою реформування агропромислового виробництва можна вважати намагання втілити в життя Продовольчу програму СРСР, а також УРСР, на період до 1990 р.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Милосердов В. АПК: проблемы старые и новые // Коммунист. – 1989. – №4. – С.15-22; Панченко П.П. Становище українського села (60-80-ті рр.)// УІЖ. – 1989. – №8. – С.3-14; Його ж. Діалектика аграрних відносин на Україні // Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985-1990). Зб.наук. ст. – К., 1991. – С.31-53.; Перах М. Планове господарство і демократія //Сучасність. – 1979. – Ч.7-8. – С.107-119; 2. Миронов Н. Ультиматум // Правда. – 1989. – 8 окт.; 3. Івашко В.А. Идет перестройка на Украине // Известия. – 1989. – 9 сент.; 4. Панченко П.П. Діалектика аграрних відносин на Україні ... – С.38; 5. Перах М. Вказ.праця. – С.115.; 6. Народное хозяйство Украинской ССР: Стат.ежегодник. – К., 1982. – С.180-181; 7. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник. – К., 1991. – С.324; Панченко П.П. Діалектика аграрних відносин на Україні ... – С.39.; 9. Милосердов В. Вказ.праця. – С.22; 10. Там само. – С.16; 11. Там само. – С.22; 12. Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО). – Ф. Р-294. – Оп.13. – Спр.983. – Арк. 109; 13. Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО). – Ф.П. Р-1. – Оп.1. – Спр.5184.–Арк.2.; 14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.1764. – Арк.12; 15. Панченко П.П. Діалектика аграрних відносин на Україні ... – С.37; 16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). – Ф. Р-2. – Оп.14. – Спр.5910. – Арк.90; 17. Про стан соціального розвитку села (доповідна записка). – К., 1998. – С.6; 18. ДАЗО. – Ф. Р-294. – Оп.13. – Спр.1184. – Арк.75; 19. Панченко П.П. Становище українського села... – С.5; 20. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) // Україна крізь віки. Т.13. – К., 1999. – С.176; 21. ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп.5. – Спр.5801.– Арк.2; 22. Милосердов В. Вказ. праця. – С. 15; 23. ЦДАВО. – Ф.27. – Оп. 22. – Спр.6752. – Арк.2; 24. Там само. – Арк.8; 25. ДАІФО. – Ф.Р-1. – Оп.1. – СПр. 5375. –Арк.1; 26. Там само. – СПр. 5109. – Арк.61; 27. Гужвин П.

.....
Отдача земли и структура вложений // Коммунист. – 1986. – №8. – С.29; 28. Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. 1983. - Вип. 17. – С.6; 29. Бронштейн М. О проблемах совершенствования экономического механизма АПК // Социально-экономические проблемы развития АПК. Вып.820.– Тарту, 1988. – С.3; 30. Ковтун І.Г. Рівень механізації і продуктивність праці в сільському господарстві // Вісник сільськогосподарської науки. – 1985. – №4. – С.22; 32. ДАЗО. – Ф. П-1. – Оп.17. – СПр. 236. – Арк.15-16; 32. ДАІФО. – Ф.П.-1. – Оп.1. – СПр. 4822. – Арк.2; 33. ЦДАВО. – Ф.27. – Оп.22. – СПр. 7322. – Арк.21,24,32; 34. Там само. – Спр.3259. – Арк.37.; 35. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). – Ф.Р-4. – Оп.9. – Спр.8086. – Арк.58; 36. Горбачёв М.С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 г. – М., 1989. – С.18; 37. Служити інтересам народу // Радянська Україна. – 1989. – 9 черв.; 38. Там само; 39. ДАІФО. – Ф.Р-1. – Оп.1. – СПр. 5375.–Арк.16; 40. Никонов А.А. Две боли: крестьянин и земля // Правда Украины. – 1989. – 9 июля.

О.А. Шановська

ДИСКРЕДИТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО СВДОМОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 1980-Х РР.

Суспільно-політичні події доби перебудови вкотре засвідчили, що реформування економічної системи, політичної влади та інститутів управління не відбувається безболісно, воно негативно сприймається консервативно налаштованими державними чиновниками, які, побоюючись за збереження своїх прав і повноважень, чинять глухий, але потужний опір новим установкам і методам керівництва. Партійна радянська номенклатура створювала чималий опір ініційованій горбачовською командою реформі політичної системи. Однак проголошення у квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову і гласність, орієнтація на форсовану демократизацію відповідно до рішень січневого пленуму ЦК 1987 р. означали політичну реальність плюралізації радянської системи та виникнення національно-демократичного руху.

Центрами суспільно-політичної активності (авангардом руху) були неформальні організації – аматорські об'єднання, створені за ініціативою громадян. За оцінками фахівців, починаючи з середини 1986 р., неформальний рух у СРСР стає масовим¹.

В Україні вже на початку 1988 р. заявили про себе культурологічні об'єднання: Товариство Лева у Львові, Український культурологічний клуб (УКК), Українознавчий клуб «Спадщина», Українське об'єднання «Громада» у Києві, Товариство шанувальників української мови у Полтаві, екологічна асоціація «Зелений світ», відновлена Українська Гельсінкська група (УГГ), яка з липня 1988 р. реорганізувалася в Українську Гельсінкську спілку (УГС).

Неформали, серед яких значну роль відігравали активні творці культури, опікувалися питаннями культурного та національного відродження України, зокрема виступали проти політики всебічної русифікації, висували вимоги щодо розширення сфери вживання української мови, розвитку української культури, реабілітації національної символіки, встановлення республіканського громадянства, легалізації заборонених церков – УГКЦ та УАПЦ, економічного й політичного суверенітету республіки. За статистикою ЦК КПУ, вже в березні 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тис. неформалів, що провели 1200 мітингів і зборів, до яких залучили 13 млн. чоловік². Також провідні творчі інтелігенти створили Народний рух України за перебудову, який об'єднав широкий спектр національно-демократичних сил і став головним опонентом правлячій владі.

В умовах правління в Україні консерваторів (до 1989 р.), яких очолював В. Щербицький, хід перебудовних процесів був затяжним і суперечливим. Своєю реакційною політикою, іноді навмисною провокаційною діяльністю, республіканський партійно-державний апарат, що повністю контролював і використовував репресивні органи – КДБ, міліцію, суд, прокуратуру, а при потребі й армію, провокував зростання політичної напруженості в Україні, конфронтацію в суспільстві. Про це, зокрема характеризуючи політичне становище в Україні, повідомляли народні депутати СРСР у зверненні, прийнятому на установчому з'їзді Народного руху України за перебудову (8–10 вересня 1989 р.).

Делегати установчого з'їзду – Олесь Гончар, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Володимир Яворівський у своїх виступах говорили про традиційну схильність номенклатурної влади до «ярликування», «культивування ненависті, нацькування одних на інших», «зображення недогматичної думки, зростаючої громадської активності в дусі дрімучо-застійницьких часів». Вони вказали на факти цькування республіканською владою активістів нових, неформальних утворень, таких, наприклад, як Українська Гельсінкська спілка, товариство «Меморіал», які протягом більше року (з липня 1988р.) намагалися утворити Демократичний фронт сприяння перебудові – Рух³.